

УДК 821.161.2'053–21Українка.09

Бородіна В.С.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

МОТИВ ГРІХА В ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ «АДВОКАТ МАРТІАН»: ПЕРШОТЕКСТ І ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Анотація. У запропонованій студії зроблено спробу зінтерпретувати поняття «гріх» на матеріалі драматичної поеми Лесі Українки «Адвокат Мартіан» (переважно), але з виходами на інші твори авторки. Основний акцент у статті зроблено на витлумачення стрижневого поняття – «гріх». Аналіз драматичної поеми здійснено на змістовірному й формотвірному рівнях з урахуванням проблемно-тематичних комплексів, особливостей вибудовування образної системи (протистояння за ознаками віросповідання, віку, суспільного статусу), сюжетно-композиційних конструкцій (тип конфлікту, особливості його розгортання, вирішення, структуротвірна роль мотиву гріха тощо), поетики характеротворення (градація, контраст). Докладніше проаналізовано деякі художні прийоми, які ми вважаємо наскрізними з огляду на відтворення ранньохристиянської проблематики в драматичних поемах, драматичних етюдах Лесі Українки.

Ключові слова: Біблія, Леся Українка, драматична поема, мотив, гріх, поетика.

Borodina Valeria

Kharkiv V.N. Karazin National University

THE MOTIVE OF SIN IN LESYA UKRAINKA'S DRAMATIC POEM «LAWYER MARTIAN»: THE PRIMARY TEXT AND ITS INTERPRETATION

Summary. In the proposed article, an attempt is made to interpret the concept of "sin" on the material of Lesya Ukrainka's dramatic poem "Lawyer Martian" (mainly), but with outputs to other works of the author. Attention to this aspect is explained by its insufficient study in literary criticism, especially given the parallelization of the primary text and its artistic comprehension. The main focus of the article is on the interpretation of the Central concept – "sin", which was based on the Holy Scripture, the Law of God, special reference books – biblical encyclopedias, dictionaries. The analysis of the dramatic poem included the content and form-forming level, taking into account the problem-thematic complexes, the peculiarities of building the system of images (opposition on the grounds of religion, age, social status), plot-compositional structures (the type of conflict, the peculiarities of its unfolding, solution, the structure-forming role of the motive of sin, and so on), the poetics of specificity (gradation, contrast). Some of the artistic techniques that we think through are more analyzed considering the problems the early Christian dramatic poems, dramatic sketches of Lesya Ukrainka, namely: an oxymoron identification of faith and works, the gradation of the inner world of the main characters, which caused their psychological duality, characteristic incompleteness. It is proved that the motive of sin has a significant value for the interpretation of both "Lawyer Martian" and other works of early Christian themes, written by Lesya Ukrainka. It is worth talking about the synthesis of philosophical-aesthetic and philosophical-psychological levels of understanding of human nature, ambivalent in its essence, the identification of which depends on the understanding of the priority in the dyad material/spiritual, therefore, either temptation and sin, or the preservation of inner purity.

Keywords: Bible, Lesya Ukrainka, dramatic poem, motive, sin, poetics.

Постановка проблеми. Творчість Лесі Українки завжди привертала увагу критиків і літературознавців. Однак її творчий доробок зінтерпретовано по-різному. Радянські дослідники з огляду на абсолют ідеології атеїзму воліли не заглиблюватися в релігійні догмати й тим більше не привносити їх у власні праці. Науковці кінця ХХ – початку ХХІ ст., хоча й акцентують на власне естетичних, психологічних аспектах зробленого Лесею Українкою: ніщепанські, феміністичні начала творчості, модерне світобачення, глибоке вивчення поетики характеротворення, архетипної, мотивної основи зокрема й драматичних творів ранньохристиянської тематики (В. Агеєва, А. Ангелова, Л. Демська, О. Забужко, М. Моклиця та інші), проте спеціально, цілісно не зіставляють біблійний першотекст і його художнє втілення, звертаючись до окремих аспектів такого витлумачення написаного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Агеєва, М. Кармазіна, М. Моклиця одностайні в тому, що Леся Українка переглядала ідеї християнства, спираючись на традиції ніщепанства [1, с. 218, 226; 7, с. 285; 8, с. 47], адже християнство «через співчуття примножує страждання, неприйнятне для української авторки»

[1, с. 218]. А. Бичко прямо зазначає, що письменниця негативно ставилася до християнства, бо воно пропагувало «рабську ідеологію» [4, с. 59]. О. Забужко так пояснює інтерес письменниці до християнської тематики: «...провербіальне “антихристиянство” Лесі Українки, що його чимало дослідників порівнюють із ніщепанським... ґрунтувалося на... спротиві до власне патріархально-“енкратичної” сторони християнства як такої, що дискримінує його жіночі первні. Звідси переважний інтерес письменниці саме до раннього, допатристичного християнства...» [5, с. 50].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фактично маємо достатньо широкий спектр суджень, однак, на наше переконання, варто уточнити деякі аспекти, насамперед звернувшись до канонічних джерел – Біблії та книг, що її витлумачують, – Закону Божого та спеціальних релігієзнавчих енциклопедій і словників – з тим, щоб об'єктивно, спираючись на першоджерело, пояснити причини появи авторської інтерпретації біблійних сенсів, або довести, що Леся Українка не переосмислювала кардинально, виходячи зі своїх творчих засад і задуму, ситуації, персонажів – біблійних

фігурантів. Також вважаємо за необхідне, перш ніж звернутися до текстів, з'ясувати семантику поняття «гріх» за першоджерелами.

Мета статті. Обмежений обсяг публікації унеможливило цілісний аналіз заявленої проблематики, відтак, ми визначили метою пропонованої статті виокремлення й студіювання одного біблійного мотиву, мотиву гріха, на прикладі переважно драматичної поеми «Адвокат Мартіан» із залученням й інших текстів.

Виклад основного матеріалу. За Святим Письмом, гріх – це «беззаконня, яке заслуговує на відплату». Первородний гріх – це гріхопадіння перших людей, що скуштували плід забороненого дерева. Гріх поширився через них на їхніх нащадків – усе людство, й люди стали смертними [Бут. 3; Іов. 14:4, 15:14; Пс. 51:7; Рим. 5:12]. Також це братовбивчий гріх Каїна [Бут. 4:10–16]; гріховність Содоми й Гоморри [Бут. 18:20; 19:13]; невчасна сплата заробітку [Втор. 24:14–15; Посл. Як. 5:4]; пожадливість, що породжує смерть [Рим. 7:8; Посл. Як. 1:14–16]; «погорда любов'ю Божою» [Пс. 1:2–3]. Загалом гріх трактується як «переступ закону», що його (переступ) добровільно обирає людина [Сир. 15:14–17; Рим. 5:14; 1 Йоан. 3:4]. Причиною гріхів може бути і язик, що призводить до безконтрольних слів [Посл. Як. 3:1–12].

Згідно з біблійним каноном, «всяка несправедливість – гріх, але є гріх, що не веде до смерті» [1 Ін. 5:17]. «Учинки ж тіла явні: розпуста, нечистота, розгнуданість, ідолослужба, чари, ворогування, свари, заздрість, гнів, суперечки, незгоди, ересі, зависті, пияцтво, гульня і таке інше, про що я вас попереджаю, – як я вже й раніше казав, що ті, що таке чинять, Царства Божого не успадкують» [Гал. 5:19–21]. Переступивши межу, покладену заповіддю Божою, людина відійшла своєю душею від Бога..., утворила для себе оманливе зосередження в собі самій, замкнула себе в пітьмі чуттєвості, в грубості матерії» [6, с. 78], адже «гріх народжується в чуттєвості – прагненні до приемних відчуттів, до розкошів, у серці – прагненні насолоджуватися безрозсудно, в розумі – мріянням пихатого всезнайства, й, отже, проникає в усі сили ества людського» [6, с. 78]. Смертними гріхами, тобто такими, що призводять до загибелі душі, є гордість, заздрість, ненажерливість, блуд, гнів, жадібність, смуток.

Господь прощає гріх, беззаконня [Вих. 34:7; Пс. 32:5; Іс. 43:25; Єр. 33:8; Міх. 7:18–19; Мт. 9:2; Лк. 7:47–49], адже не існує такого гріха, який би переважив милість Божу. Очищення від гріха відбувається після його визнання [1 Ін. 1:9], ширшої сповіді [Пс. 32:5], любові й віри [Лк. 7:47, 50]. Є тільки один непрощений гріх – відхід із життя з власної волі. «Самогубство – найстрашніший з усіх гріхів, вчинених проти шостої заповіді, бо в самогубстві, крім гріха убивства, є ще тяжкий гріх – відчай, ремствування на Бога і зухвалий бунт проти провидіння Божого. Крім того, самогубство виключає можливість покаєння» [6, с. 530]. Отже, самогубство не може бути прощене й відпущене.

«Новий Заповіт говорить про подолання гріха через жертву Ісуса Христа» [2; 3]. «Ісус проголошує Царство Боже [Мк. 1:15], для настання якого необхідно покаєння» [2]. За промислом Батька Ісус долає гріх через прощення [Мт. 9:2]. Христос у праві робити це, оскільки бере на себе гріх світу

[Ін. 1:29–36; 1 Ін. 1:7]. Цим Він дарує людині повну свободу [Ін. 8:34–36], закликаючи кожного прийняти рішення, на чийому він боці [Ін. 9:41]. Той, що Його відкидає, обирає смерть [Ін. 8:24]; той, що сповідується Йому в своїх гріхах, отримує прощення [1 Ін. 1:9]» [2].

Можна припустити, що уявлення про гріх у християнській свідомості розвивалося поступово: на початкових етапах існування суспільства такого поняття не було, адже світ і людина в ньому уявлялися гармонійною єдністю, людині не була притаманна дуальна свідомість, Добро і Зло чітко не поділялися. Із часом з'явилися певні уявлення про полярність світу, а відповідно й поняття про гріх, що здебільшого пов'язувалося з недотриманням богослужбового культу. Ще пізніше формується погляд на людину як на самостійну істоту, що відповідальна за себе. Так поняття гріха поступово пов'язується з нормами поведінки, стосунками людини з оточенням.

Звернімося до аналізу художнього відтворення основних характеротвірних складників поведінкових моделей головних персонажів обраних для аналізу драматичних етюдів, драматичних поем Лесі Українки. Усі вони постають уже сформованими особистостями, але переживають внутрішні суперечності, що провокує емоційну напругу, дисгармонію, наближені через розпач, ненависть, пристрасть до межі, за якою – гріх. Амплітуда вияву психологічних дисонансів широка й може або досягати крайньої межі негативу, або обернутися навіть до позитивних перетворень. У творах це виявлено від абсолютної ненависті й нерозуміння хибності обраної стратегії поведінки (Юда, Міріам) до шляху просвітлення (Прісцілла), образ Йоганни («Йоганна, жінка Хусова») в цій парадигмі займає проміжну ланку.

Щодо драматичної поеми «Адвокат Мартіан», то центральною в ній є проблема вибору між вірністю вірі й особистим щастям. У цьому творі поняття «провина» найяскравіше оприявлене в репліці Мартіана в емоційно градаційному діалозі з Аврелією: «Тепер я бачу, / Яку страшну я помилку зробив, / Ховаючи від тебе всі провини / Твоєї матері супроти мене» [10]. На що донька спокійніше, як зазначено в ремарці, відповідає: «То все одно. Мені вас не судити. / Нехай вона супротив тебе й винна, / Мені ж вона нічим не завинила» [10]. Батько звинувачує – донька не хоче прийняти й зрозуміти обвинувачення, бо для Мартіана причина розриву з дружиною – її язичницька віра, а для Аврелії їхній розрив – її особиста трагедія, вибір у якій вона зробила на користь можливості бути з матір'ю, бо та заохочує її молоді бажання – різнокольорового, різногранного життя на видноті. Звичайно, глибокого розуміння конфлікту з доньчиного боку годі й очікувати через її недосвідченість, відсутність життєвої мудрості, однак і її позицію можна зрозуміти: дівчина тягнеться не до певної віри, а до матері, хоч як їй болісно рвати з батьком. Прагнучи розібратися в складному світі дорослих, Аврелія називає «грішною» свою думку про те, що, таємно служачи Богові, вони насправді не долучаються до віри: «Не знаю, може, се і грішна думка, / ...Мені здається, наче ми вигнанці, / Що й Бог до нас не признається в небі, / Як ми не признаємося до Нього / Перед людьми» [10].

Основою християнства є любов до Бога, що має виявлятися через любов до людей. Тож у словах Аврелії певна рація є: любов – безгрішне почуття, відтак її приховування віддаляє від Творця. Для Мартіана поняття безгрішності й ідоляництва є антитетичними, адже для нього язичництво – це поклоніння несправжньому, фальшивому, оскільки Бог єдиний. Тому сумніви Аврелії батько списує на молодий вік: «Безгрішні у дитини сії мрії» [10]. Натомість у свідомості вихованої в християнстві доньки такі думки – ересь, «вони подібні/До ідоляництва» [10]. Однак і в цих словах Аврелії є смисл: чому віру потрібно приховувати, адже Бог створив людину чистою, досконалою, наділив її свободою вибору, значить, вірячи, людина славить Творця, і приховувати свою радість через єднання з Ним – недобре.

Подібне маємо й у «Руфіні і Прісціллі»: Прісцілла навіть не розглядає пропозицію Руфіна служити Богові таємно. Мартіан ніби акцентує те саме, але раз у раз звертає розмову на несумісність християнства та язичництва. Двом богам служити не можна, це кінець кінцем призведе до духовної смерті, обирати кожен мусить сам: зрештою будь-яка віра вчить добру. Подібним є протистояння між Мартіаном і його небогою Люціллою (хоча остання християнка), бо в її душу закрався сумнів щодо доброти як основи релігії: «Господь прогнівався за Ескулапа / І рибку одібрав, бо Він не хоче, / Щоб я, нечиста, знак Христовий мала» [10]. Ця репліка супроводжується ремаркою: «Ламле руки і здимає їх угору» [10]. Тут слово «нечиста» є синонімом до «гріховна», негідна християнської віри. Альбіна також вважає себе винною перед Люціллою: «Мені здається часом, / Що я таки проти Люцілли винна, – / Я кидала те хворе немовлятко / Для служби віри, я його труїла / Своїм перегорілим молоком» [10]. У цих репліках переплелось те, що стосується безпосередньо віри, – беззастережне прийняття, самовдосконалення – й те, що турбує людину в повсякденні: як гармонійно поєднати взаємини з Іншим, соціумом і самовдосконалення, що внутрішньо збагачує і є життєво необхідним. Для загалу це питання риторичне, натомість для кожного індивіда визначальне, оскільки стосується духовної сфери, згармонізованої єднанням із Вищою силою чи знівельованої невибором Добра. До певної міри спосіб життя Мартіана, його дітей можна вважати віровідступництвом, отже, гріхом, хоча це й страждання за віру. Проте не все так однозначно: Мартіан прихованою вірою насправді рятує своїх однодумців. Натомість через неможливість відкрито виявляти свою віру Аврелія зневіряється, стаючи, таким чином, грішницею. Слід згадати її слова: «О, далеко більше / Помогла б тобі, коли б умерла!» [10], звинувачуючи батька в тому, що він занапастив її, змусивши коритися обов'язку таємності, що, в її розумінні, закрило її від світу, від спілкування з матір'ю, а значить відбрало половину її ества. Жити ж нецілісно понад її сили. Вона каже, що її віра та любов мертві, що фактично є проявом зневіри – одного з тяжких гріхів. Думки Аврелії подібні до думок Руфіна про те, що не може справжня віра бути вбрана в погані шати. Вона, як і Прісцілла, не може таємно служити Богові, тому говорить: «Уста замкнувши, ти замкнув і серце» [10]. Градаційною є й інша репліка персонажа: «Твоєю бути – се віддати зна-

чить / І молодість, і душу, і красу, / Замкнутися і зникнути од світу, / А що за тее мати? Рабську долю, / Нудне, безглузде, сіре животіння!» [10]. Тут можна провести паралель із образом Юди, що за свою «віру» так само прагнув отримати винагороду – посісти місце в Небесному Царстві поруч із Ісусом і правити світом. Крім того, Аврелія нібито заперечує рабство, проте тлумачить його як служіння батькові, його ідеалам (не Богу!), тож вчергове обирає хибний шлях, рятуючись, на її думку, від рабства. Насправді ж рабськи підкорює свій дух, що притаманне як рабам, так і вільним людям. Тут також доречно згадати образ Нартала, відпущеного раба, що не прийняв нової віри та духом залишився рабом.

І брат Аврелії Валент висловлює думку про марність свого життя, але, на відміну від сестри, яка заявляє про відхід від християнства, вважає, що саме для батькової віри він не прислужився: «Чим прислужився я до слави Бога? / Чим сам собі я славу заслужив?» [10]. Проте Мартіан вбачає в цих словах прояв «славолюбства», тобто гордині, оскільки не розуміє, як син може поєднувати любов до Творця й мрію про особисте звеличення. Шукаючи слави, Валент залишає домівку. Хоча насправді йдеться не про славу як таку, а про спосіб прожити відкрито, активно, не приховуючи власне ество.

«Втративши» дітей, Мартіан відчуває себе грішником: «Я, мов ідолянин, / Дітей своїх на жертву рокував...» [10]. Рятунок він убаचाє в церкві, введенні сина й доньки в громаду. Проте зробити це неможливо, адже Ізоген – голова громади – наполягає, що адвокат має дбати про свою репутацію, не оприлюднювати християнську віру, адже зараз час не мученицьких страждань за віру, а тихих справ. Однак чи має право громада вимагати від Мартіана таку жертву, бо він і його рідні – ближні, а значить потребують любові. Насправді ж виходить, що любов до абстрактної людини переважила любов до конкретної, яку любити важче, бо таке почуття повсякчас випробується на сумісність із людиною, непозбавленою вад, стереотипів, комплексів, здолати які важко, бо цей процес поступовий і довготривалий. Подібні питання Леся Українка ставить і в «Руфіні і Прісціллі».

Увагу привертає образ Ардента. Його запал, запеклість поглядів подібні до Міріам з «Одержимої», Парвуса з «Руфіна і Прісцілли». Палкий у своїх поглядах, Ардент не поважає інших релігій, розбиває олтар і статую цезарського культу. Мартіан же, своєю чергою, ніби боронячи церкву, залишає того ж Ардента, сина свого друга, помирати. Фактично маємо суперечність між власне церковним канонам про любов до ближнього (незалежно, чи друга, чи ворога, чи одновірця, чи іншої віри) – людини взагалі – й інтерпретацією постулату самою людиною. Соціальні суперечності накладають відбиток на світгляд, викривлюють світобачення, відповідно, людське ество деформується внаслідок вибору на користь минулого. Звідси – роздвоєння через неможливість узгодити духовне й тілесне, віру й соціальну мораль.

Подібних до описаного вище епізодів багато в аналізованих творах. Так, вибірковою є любов Міріам («Одержима»). Люцілла, Мартіанова небога, додержує язичницьких звичаїв, вірить у за-

бобони, але носить і «рибку» – християнський символ. На нашу думку, така поведінка може бути зумовлена хворобливим станом дівчини, однак швидше за все вона хапається за будь-що, аби хоч у чомусь знайти рятують від пережитого шоку, коли на її очах було вбито батька – християнина. Тому для неї вже не є принциповим, атрибути якої віри вона сприймає, адже глибокого розуміння й прийняття у власне ество релігійних постулатів годі від неї очікувати, бо її існування – вічне розполовинення. Також і її матір Альбіна каже про невільність її душі, що заперечує основи християнства. Вона сама себе називає відступницею, а це, як відомо, у всіх релігіях найстрашніших гріх. Тож смерть доньки для неї – кара за цей її гріх. Мартіан так само вважає себе причиною страждань свого оточення, відповідно, й виписаний він найперше як лицар обов'язку, професійного й релігійного. Натомість особисте щастя адвокат приносить у жертву обов'язкам. І куди приведе такий його шлях – питання залишається через надзви-

чайну важкість для людини зробити вибір: нецілісність гармонію не продукує.

Висновки і пропозиції. Отже, модель світу аналізованого твору (зрештою, і всіх згаданих у статті творів) – спотворена, бо кожний окремий мікро-косм, а значить і макрокосм є невпорядкованими. Відтак хаос зовнішнього відображає дисгармонію внутрішнього. Причини цього – в самій людині, в її психології. Головний персонаж, Мартіан, не є цілісним, оскільки змушений обирати між рівнозначними цінностями: суспільним служінням і родиною. Без гармонійного одного не може бути гармонійного другого, натомість вибір завжди змушує від чогось відмовлятися. А як сумістити обидві іпостасі життя адвокату невідомо. Звідси – відкритий фінал, характерне роздвоєння.

Обраний нами ракурс дослідження, на нашу думку, є перспективним, оскільки дозволяє глибше осягнути, переконливіше проаналізувати мотивну структуру творів, вийти на архетипні начала в осягненні художньої моделі світу.

Список літератури:

1. Агеева В.П. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації. 2-ге вид., стереотип. Київ : Либідь, 2001. 264 с.
2. Библиейская энциклопедия Брокгауза. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://azbyka.ru/oteknik/Spravochniki/biblejskaja-entsiklopedija-brokgauza/1107>
3. Библиейский словарь : Энциклопедический словарь / сост. Эрик Нюстрем; пер. со швед. под ред. И.С. Свенсона. Санкт-Петербург : Библия для всех, 1998. 532 с. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://azbyka.ru/oteknik/Spravochniki/slovar-nustrema/569>
4. Бичко А.К. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. Київ : Український Центр Духовної культури, 2000. 186 с.
5. Забужко О. Une princesse lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема. *Слово і час*. 2001. № 3. С. 45–53.
6. Закон Божий : підручник для сім'ї та школи. 3-є вид. / Серафим Слобідський; ред. О. Вакуленко. Київ : Видання Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. 654 с.
7. Кармазіна М.С. Леся Українка / за заг. ред. В. Смолій; гол. ред. В. Литвин; редкол.: І. Дзюба. Київ : Альтернативи, 2003. 416 с.
8. Моклиця М. Естетика Лесі Українки (контекст європейського модернізму). Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. 241 с.
9. Святе Письмо Старого та Нового Завіту: повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами о. Іваном Хоменком. Видавництво оо. Василіян (Рим), 2007. 1125 с.; 321 с.
10. Українка Леся. Адвокат Мартіан. Електронний ресурс. Режим доступу: [http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%8F-D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BA%D0%B0/22375-1/%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B0%D0%BD](http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%8F-D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BA%D0%B0/22375-1/%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B0%D0%BD)

References:

1. Ageyeva V.P. Poetesa zlamu stolit. Tvorchist Lesi Ukrainky v postmodernij interpretaciyi. 2-ge vyd., stereotyp. Kyiv : Lybid, 2001. 264 s.
2. Biblejskaya encyklopediya Brokgauza. URL: <https://azbyka.ru/oteknik/Spravochniki/biblejskaja-entsiklopedija-brokgauza/1107>
3. Biblejskij slovar : Encyklopedicheskyj slovar / sostavyl Erik Nyustrem; perevod so shved. pod red. I.S. Svensona. Sankt-Peterburg : Bibliya dlya vseh, 1998. 532 s. URL: <https://azbyka.ru/oteknik/Spravochniki/slovar-nustrema/569>
4. Bychko A.K. Lesya Ukrainka: Svitoglyadno-filosofskij poglyad. Kyiv : Ukrayinskyj Centr Duhovnoyi kultury, 2000. 186 s.
5. Zabuzhko O. (2001). Une princesse lointaine: Lesya Ukrainka yak kulturno-interpretatsiyna problema. *Slovo i chas*. Vol. 3, pp. 45–53.
6. Zakon Bozhyj : pidruchnyk dlya sim'yi ta shkoly / Serafym Slobidskyj; red. O. Vakulenko. 3-te vyd. Kyiv : Vydan-nya Ukrainskoyi Pravoslavnoyi Cerkvy Kyivskogo Patriarhatu, 2003. 654 s.
7. Karmazina M.S. Lesya Ukrainka/pid zag. red. V. Smolij; gol. red. V. Ly tyv' n; redkol.: I. Dzyuba. Kyiv : Alternatyvy, 2003. 416 s.
8. Moklitsya M. Estetyka Lesi Ukrainky (kontekst yevropejskogo modernizmu). Luczk : Volynskij nacionalnyj uni-versytet im. Lesi Ukrainky, 2011. 241 s.
9. Svyate Pysmo Starogo ta Novogo Zavitu: povnyj pereklad zdzijsnenyj za oryiginalnymy yevrejskimy, aramijskymy ta greckymy tekstamy o. Ivanom Homenkom. Vydavnyctvo oo. Vasyliyan (Rym), 2007. 1125 s.; 321 s.
10. Ukrainka Lesya. Advokat Martian. Url: [http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%8F-D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BA%D0%B0/22375-1/%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B0%D0%BD](http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/%D0%9B%D0%B5%D1%81%D1%8F-D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BA%D0%B0/22375-1/%D0%90%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%82-%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D0%B0%D0%BD)